

- командовання. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.
16. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1.
17. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 5.
18. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 2.
19. Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М.: РОССПЭН, 2007.
20. Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право // Отечественная история. – 2001. – № 3. –

А.О. Михайлик

РОЗВИТОК СКОТАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РИНКОВИХ УМОВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розвиток скотарства, як і економічних відносин взагалі, на території Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. мав цілий ряд особливостей. Поглиблене вивчення цього важливого напрямку господарювання дозволить краще зрозуміти загальні засади економічних трансформацій, які мали місце у регіоні в надзвичайно важливий період для переважної більшості українського населення, в період перебудови аграрної сфери України відповідно до ринкових умов.

До найбільш впливових факторів, які визначили нетиповість розвитку економіки Правобережжя після реформи 1861 р., віднесемо поєднання дії ринкових відносин, що швидко розповсюджувалися в регіоні "вшир" і "вглиб" з політикою уряду Російської імперії, спрямованою на боротьбу з економічною могутністю польського населення. Через тривале перебування Правобережної України у складі Речі Посполитої тамтешня система соціально-економічних відносин істотно відрізнялася від такої, що склалася на Лівобережній та Південній Україні. Тут міцніше вкоренилося кріпацтво, економічне розшарування в лавах селянства було менш виразне. Основну масу населення краю склали поміщицькі селяни (на Лівобережжі – державні, яким господарювалося значно вільніше).

Враховуючи важливість та багатовекторність названої теми, до неї зверталось не одне покоління дослідників. Однак у працях більшості вчених проблема розвитку тваринництва і, зокрема, скотарства на території Правобережжя висвітлювалася лише в контексті загальних економічних змін другої половини XIX – на початку XX ст. Великою мірою це пояснюється другорядним значенням названої аграрної галузі в економіці краю порівняно, наприклад, з вирощуванням зернових культур, буряківництвом, промисловим садівництвом тощо. Завдяки високій товарності землеробства в регіоні на його прикладі більш виразно проявлявся вплив ринкових відносин, саме воно обумовило економічну спеціалізацію Київської, Подільської і

Волинської губерній протягом пореформеного періоду.

Вивчення скотарства на території Правобережної України започаткували Ф.Бельциновський, А. Братчиков, А.А. Копорський, В.О. Геринович, А.І. Ярошевич, С.І. Городецький, А.Н. Челінцев [1]. У наступний період його дослідження було продовжено в працях І.О. Гуржія, Б.А. Кругляка, М.Н. Лещенка, В.В. Нечитайла, П.П. Теличука, В.П. Теплицького [2]. Однак названі автори лише побіжно торкнулися питання вивчення стану тваринництва на Правобережжі в період утвердження і розвитку ринкових умов і узагальнюючої праці з названої проблеми не створили.

Мета – проаналізувати особливості розвитку скотарства на Правобережжі України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Завдання – з'ясувати фактори, які визначали специфіку соціально-економічного розвитку зазначеного регіону.

Предмет – система соціально-економічних відносин у визначених географічних та хронологічних межах.

Тваринництво (в тому числі й скотарство) як галузь сільськогосподарського виробництва на території Правобережної України помітно відставало від землеробства. За перешкоду до його розвитку була, насамперед, відсутність пасовищ. Велика щільність населення, особливо на території Подільської і Київської губерній, спричинили так зване аграрне перенаселення регіону. Ринкова вартість землі в краї, чи не найвища в Російській імперії, в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва перетворювала тваринництво на додаткову до рільництва сферу господарювання. Можна погодитися з думкою тогочасного дослідника А. Лисенка, який в одному з періодичних видань Правобережжя писав: "Населення лісо-степової смуги ухилилося на бік рільництва й під впливом цукрової промисловості звернулося до культури цукрових буряків та збіжжя. В селянських господарствах держать майже виключно робочу й гнійну худобу" [3, 11]. Інтенсивні методи господарювання вимагали широкого використання добрив, у тому числі й органічних. З таких обставин здатність худоби бути своєрідним джерелом таких добрив була не менш важливою, ніж її м'ясо-молочні якості.

Цікаве спостереження належить іншому російському економісту початку XX ст. А.А. Зубріліну. У невеликій за обсягом розвідці автор порівнює особливості господарювання пересічного селянина на території Російської імперії з типовим селянським господарством королівства Данії. Зрозуміло, порівняння на користь останнього (на жаль, за більш ніж сто років ситуація не змінилася). "Датчанин отримує від худоби значний прибуток, вважає свою корову годувальницею, мамкою, а російський селянин вбачає в рогатій худобі "необхідне зло", розглядає її як "фабрику добрива", що дорогою ціною постачає такий необхідний в господарстві гній", – пише вчений [4, 4]. Не відомо, чи мав на увазі автор також і селянина українського (т. зв. "малороса"), чи обмежив свій аналіз лише територією Росії, однак його твердження щодо такого ставлення до худоби на території України, принаймні – Правобережної, видається дещо сміливим. Питома вага грошових

прибутків від тваринництва в селянському бюджеті була досить значною і залежала, насамперед, від забезпеченості селянського господарства землею. За даними, зібраними експедицією під керівництвом професора Устьянцева на території Подільської губ., на початку ХХ ст. доля таких прибутків становила в малоземельних господарствах (близько 2,4 дес. землі) 79,9%, у середняцьких (близько 5,9 дес. землі) 50,4%, і в багатоземельних (8,5 дес. і більше) – 44,8% [5, 265]. Така ситуація, за винятком незначних відмінностей, була типовою для всієї Правобережної України. Якщо малоземельні господарства одержували грошові прибутки переважно (близько 80%) від продажу продукції тваринництва, то у господарствах багатоземельних перше місце (понад 50%) займали продукти рільництва. Очевидно, більша роль тваринництва в бюджеті малоземельних селян обумовлювала й більшу інтенсивність, а разом з тим і вищий ступінь його розвитку, особливо продуктивних галузей – молочної (а частини – м'ясної), свинарства та птахівництва. Для таких господарств була типовою висока товарність продукції скотарства; що ж до рільництва, то здебільшого малоземельні господарі не тільки не постачали на ринок його продукти, але й мусили ще й прикуповувати як на харчування своєї родини, так і для своєї худоби.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в економічних відносинах на території України відбувалися зміни, котрі не могли не торкнутися всіх без винятку галузей народного господарства. Утвердження й швидкий розвиток капіталізму та пов'язані з ним ринкові перетворення спричиняли перебудову старих господарських відносин, інтенсифікацію вже існуючих та створення нових форм та методів виробництва та розподілу продукції. На думку російського вченого початку ХХ ст. М. Макарова, основними факторами впливу ринкових умов другої половини ХІХ ст. на розвиток тваринництва були: 1) розширення залізничної мережі; 2) збільшення щільності населення; 3) формування яскраво вираженого товарного напрямку зернового землеробства (що призвело, в свою чергу, до створення ринкового попиту на продукцію тваринництва) [6, 278]. Однак на перше місце автор все ж таки ставив розвиток залізничного транспорту, який був у змозі на значній території нівелювати ціни на продукти названої галузі. Відсутність якісних шляхів сполучення часто призводила до надмірної залежності ціни на м'ясо, молоко, яйце тощо від відстані до найближчого великого міста. Так, наявність значного торговельного центру Київської губ. – міста Умань, яке слугувало молочним ринком, стимулювало розведення й утримання корів селянами сусідніх сіл і містечок. В Умані весною кухоль молока коштував 3 коп., восени – 5 коп., зимою – 6. Таким чином, прибуток від однієї корови становив близько 5–6 руб. у місяць, або 50–72 руб. на рік [7, 24]. На залежність прибутковості молочного скотарства від відстані до великих міст вказувала ще на початку ХХ ст. М.М. Маріуца-Гриньова – власниця одного з найбільш успішних аграрних господарств Київської губ. В її маєтку "Зозулинці" на території Бердичівського повіту утримувалося велике стадо фрейбургської худоби. Марія Миколаївна заснувала у 1888 р. на території маєтку жіночу школу землеробства й доведення, для якої сама написала

декілька посібників. "Молоко являє собою не лише щоденний продукт для сільського столу, але й слугує джерелом доходів у місцевості, незручної для ведення зернового господарства; особливо, молоко може забезпечити значні прибутки, якщо маєток знаходиться поблизу великого міста", – пише вона в одному з них [8, 2]. Особливої товарності надавала розвитку молочарства близькість великих міст та містечок (Вінниці, Проскурова, Кам'янця-Подільського) і на території Поділля. В сусідніх з ними селах прибуток від утримання корови становив від 70 до 120 руб. на рік [9, 89].

На території Київської губ. п'яту частину вартості всіх сільськогосподарських вантажів, що перевозились на початку ХХ ст. залізницею, складала продукція тваринництва. Загальна кількість худоби становила у 1892 р. 2.190.749 голів, з них 517.465 голів великої рогатої худоби і 316 тис. коней [10, 723]. На початку ХХ ст. найбільший відсоток серед всієї худоби, що утримувалась в регіоні, припадав на овець – 37,3 % від загалу, на велику рогату худобу – 27,4 %, 18,8 % – на свиней і 15,2 % – на коней [11, 26]. Особливої ваги набуло тваринництво у південних повітах губернії. Помітно простежується залежність грошових надходжень від скотарства у бюджеті окремих господарств від розміру земельного володіння. Так, у господарствах до 4 дес. землі прибутки від реалізації на ринок худоби становили 12 % всіх надходжень від тваринництва, 24 % отримували від продажу приплоду і 2 % – від реалізації молока. У господарствах, що володіли понад 8 десятинами землі, такі показники становили 17 %, 11 % і 1 % відповідно [12, 6]. На території Київської губ. кількість молодняка старше одного року становила 29,8 % всієї рогатої худоби (на території Поділля, наприклад, 32,2 %), що свідчить про ухилення скотарства в краї у бік молочного напрямку. Враховуючи те, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Україна імпортувала молочну продукцію (за винятком Волині), можна зробити висновок, що на території в даному випадку Київської губ. ця аграрна галузь, в цілому, не носила промислового характеру, слугувала для забезпечення власних потреб населення, однак у деяких регіонах розвивалася досить інтенсивно. Це підтверджує і аналіз визначних господарств краю, характеристика яких подається в об'ємному тогочасному виданні "Вся Росія. Адрес-календар Російської імперії". Серед усіх 15 показових, передових господарств регіону скотарство згадується лише в п'яти [10, 501-503]. Однак у цих п'яти господарствах скотарство розвивалося інтенсивним шляхом і виявляло всі ознаки наукового підходу та вдалої організації справи.

Прикладом зменшення ролі скотарства в регіоні внаслідок дії ринкового механізму слугує стан вівчарства. Цей напрям тваринництва демонструє тенденцію до зменшення поголів'я протягом пореформеного часу на всій території України, у тому числі й на Правобережжі. Якщо у 1883 р. у Київській губ. нараховувалося 877.548 овець, у Подільській – 815.616 і 707.059 – на території Волинської губ., то на 1913 р. кількість тварин становила 676.603, 576.537 і 726.175 голів відповідно. Слід погодитися з А.А. Копорським, який основну причину такого скорочення вбачав у "...докорінних змінах господарських умов села" [12, 14]. До таких змін належить, насамперед, скорочення кількості

нерозораної землі, зменшення світових цін на вовну (через значне збільшення надходжень її на міжнародний ринок з Австралії та конкуренцію з бавовною), обмежений попит на баранину всередині Російської імперії.

На території Волинської губ., де тваринництво було розвинуто найкраще серед губерній Правобережжя, його продукція складала третину перевезених залізницею сільськогосподарських вантажів краю [13, 7]. У 1883 р. загальна кількість коней, великої рогатої худоби, кіз, овець та свиней, що утримувалися на території губернії, становила 2.514.299 голів. Показово, що в регіоні чітко простежується тенденція до збільшення кількості тварин. У 1893 р. загальна кількість худоби складала вже 3 065 тис. голів, у тому числі більше 733 тис. коней, до 845 тис. овець, близько 602 тис. свиней і 867 тис. великої рогатої худоби [10, 312]. У 1912 р. на території Волині нараховувалось уже 3.310.756 голів худоби. З цієї кількості 725.917 припадало на коней і 1.109.895 – на рогату худобу [14, 37]. Таким чином, Волинська губ. була єдиною серед Правобережних губерній, де кількість худоби на початку XX ст. не зменшилась порівняно з другою половиною XIX ст., а навпаки – зросла.

В регіоні скотарство було найкраще розвинуте на території волинського Полісся. Там воно перетворилося на окрему, добре розвинуту галузь господарства, яка не лише повністю задовольняла потреби місцевого населення, але й експортувала продукцію за межі губернії. Цьому сприяв природний ландшафт волинського Полісся: низький, рівний, з рідкими згір'ями, вкритий лісами, похрещений річками, озерами, болотами й порівняно малозаселений. Завдяки наявності значної кількості корів на початку XX ст. з території Волинської губ. щорічно залізницею вивозилося близько 100 тис. пудів масла, в той час як Правобережжя цей продукт імпортувало. Більшість масла була вироблена саме на території Полісся. За період з 1905 по 1911 рр. звідси було експортовано продукції тваринництва на 5,3 млн. руб., у той час як грошовий вираз реалізації за межі губернії плодів рільництва ледве становив 1,5 млн. руб. [13, 8].

Одним із важливих напрямків реалізації продукції волинського скотарства були сусідні Прибалтика і Польща. Так, у 1909 р., у звіті про діяльність залізничного транспорту на території західних губерній Російської імперії, Варшава визначалась як один з головних напрямків експорту худоби з території Волині. Зокрема, повідомлялося про прибуття в місто 63 голів свиней, які потрапили сюди з Білгородської волості Заславського повіту, а завантажені до вагонів на станції Славута [15, 17]. Волинські купці І. Діамен, С. Ярмуліх та Х. Фрейгер завантажили та відправили зі станції Білгородичі (Волинська губ.) 40 вагонів худоби для відправлення на станцію Ковель [15, 53]. Інший місцевий торговець – М. Гольберт зі станції Деражня відправив у Ковель 500 голів худоби [15, 38]. З 36.999 свиней, експортованих з території Волині у 1913 р., 33.179 тварин (близько 89 %) потрапило саме до Польщі [12, 45].

У досліджуваний період на зовнішній ринок надходила продукція подільського тваринництва, для якої західний напрямок також був домінуючим. У 1913 р. з 59 635 голів свиней, що було залізницею відправлено

за межі губернії, 46 460 тис. голів потрапило у польські землі [16, 51]. Велика рогата худоба вивозилась як в українські губернії (у 1913 р. – 8.028 голів, або 69 % вивозу), так і в Литву та Польщу (3.624 – 31 %) [17, 54]. Велика рогата худоба в пореформений період була одним з основних предметів подільського вивозу в Північну Буковину. За даними І.А. Гриценка, на початку 70-х рр. XIX ст. подільські чиновники на запит губернських органів влади доповідали, що велика рогата худоба південних повітів Поділля продавалась на ярмарку в Балті для відгону в "Австрію", тобто в Північну Буковину [18, 137]. Слід враховувати, що крім худоби, яка потрапляла сюди через митні установи, досить значна її кількість переганялася в Буковину контрабандним шляхом. Майже всі тварини, пригнані з таких торгових центрів Поділля, як Кам'янець-Подільський, Вінниця, Брацлав, Нова Ушиця, продавались на ярмарках буковинського містечка Садгори як для місцевого використання, так й для відправки в Галичину, Сілезію, Чехію і Нижню Австрію.

Про збільшення обсягів реалізації місцевої худоби свідчить та увага, що приділялася подільським губернським керівництвом стосовно обладнання залізничних станцій, розташованих у межах губернії, необхідними для навантажування і розвантажування гуртової худоби засобами. Так, у 1909 р. при станції Калинівка Вінницького повіту було влаштовано окремий загін для тварин, пристосований для ветеринарного огляду. У 1910 р. такі загоны були споруджені на станціях Гнівани, Жмеринка, Ярошенка, Рахни і Юрківка [19, 1].

Окрім подібних споруд, на станціях Ярошенка, Деражня, Вапнярка, Рибниця та Тростянець планувалось влаштувати окремі приміщення для ветеринарних лікарів. Така необхідність обумовлювалась тим, що названі станції, на думку губернського керівництва, відзначались значним вантажообігом, велику роль у якому відігравала худоба [19, 2].

Зміни, пов'язані з утвердженням і швидким розвитком капіталізму в пореформеній Україні, торкнулися й конярства. Особливості Правобережжя було те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби, в тому числі й коней, були більші, ніж того вимагалось потребами відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени, після закінчення сільськогосподарських робіт, і купівлі навесні, до якої, як правило, звертались найбідніші селяни. Через це товарообіг робочої худоби значно зростає. Край, завдяки інтенсивному розвитку ринкових відносин на його території, був районом активного споживання робочої худоби, тому весною тут коні навіть дещо дешевшали. Потреби Правобережної України в тягловій худобі великою мірою задовольняв Свято-Троїцький ярмарок у місті Балта (Подільська губ.), який спеціалізувався саме на торгівлі кінями і великою рогатою худобою.

У 1886 р. на території Поділля на 100 жителів припадало в середньому 27,6 голови ВРХ, 19,5 коней, 35,3 овець (сумарно тонкорунних і простих), 21,9 голови свиней і 0,7 кіз [20, 352.] У 1909 р. на 100 осіб припадало в середньому 17,8 голови ВРХ, 15,3 коней, 19 овець, 12,5 свиней і 0,4 кіз [21, 41]. Як бачимо, порівняно з іншими тваринами, лише відносна кількість коней на 100 мешканців Поділля зменшилась

не значно. Зрозуміло, слід враховувати великий демографічний приріст населення краю, котрий був характерний для регіону в досліджуваний період.

Певною мірою на розвиток тваринництва позитивно впливала велика кількість цукрорарень та гуралень регіону. Як правило, при них існували невеликі господарства, де відгодовувалась рогата худоба. Приклад Подільської губ. засвідчує, що в районах розвинутої сільськогосподарської промисловості (Літинський, Вінницький, Брацлавський і Гайсинський повіти) селяни розводили здебільшого свиней та овець. Якщо перші здатні використовувати в харчуванні залишки бурякоцукрового та гурального виробництва, то другі практично їх не споживають, отже безпосереднього зв'язку між станом розвитку аграрної промисловості й станом тваринництва не простежується. Можливо наявність подібних підприємств позитивно позначалася на якості скотарства (тварини скоріше набирали вагу, були вищі надої тощо). Серед 13 визначних господарств Поділля, вміщених у згадане вище видання "Вся Россия. Адрес-Календарь Российской империи", інтенсивне тваринництво практикували лише господарства А.А. Мааса, А.Е. Скібневського і П. Старорипінського [10, 518-520].

Дещо по-іншому розвивалося в регіоні свинарство. На відміну від вівчарства, котре скорочується пропорційно кількості вільної землі і, особливо, пасовищ, свинарство зростає в міру збільшення площ під інтенсивними культурами і практично не залежить від наявності запасу землі. Про це свідчить збільшення загальної кількості тварин, що утримувалися в Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Якщо у 1883 р. на території Київської губ. нараховувалося 356 тис. свиней, 505 тис. – у Подільській і 474 тис. – у Волинській, то у 1913 р. їх кількість зросла до 626 тис., 502 тис. і 708 тис. відповідно [12, 16]. Під впливом ринкових умов для розвитку цього напрямку скотарства були притаманні такі ж особливості, що й для вирощування великої рогатої худоби: на території Правобережжя в малоземельних господарствах товарність свинарства була більшою, ніж у господарствах багатоземельних. У заможних, забезпечених землею господарствах, за умов надлишку хліба й нестачі м'ясних продуктів, свиня (як і вівця) утримувалася для власних потреб; у дрібних, малоземельних господарствах власний споживчий стимул її утримання поступався ринковому.

Особливістю розвитку свинарства була більш важлива роль зовнішнього ринку для реалізації його продукції, ніж внутрішнього. Головними ринками української свинини слугувала Польща і Прибалтика, другорядними – Білорусія та губернії Європейської Росії. 3234.515 голів свиней, експортованих з території Правобережної України у 1913 р., 119.246 потрапило до Польщі й 107.272 – до Прибалтики [12, 45]. Головними осередками з продажу свиней на території краю були Балта, Умань, Могилев-Подільський, Луцьк. Волинська губ. за кількістю експортованих щороку свиней перед Першою світовою війною займала друге місце серед усіх губерній колишньої Європейської Росії, вивозячи близько 49 тис. голів. На першому місці була Полтавська губ. (80 тис.), третє місце посідала Бессарабія (35 тис.) і четверте – Поділля (32 тис. голів) [9, 93]. Якщо ж врахувати високу

щільність населення Подільської губ. (і Правобережжя взагалі) і взяти до уваги той факт, що мешканці регіону реалізують на зовні лишки власного споживання, то свинарство слід рахувати як один з найрозвинутіших напрямків тваринництва в регіоні. Слід цілком погодитися з А.Н. Челинцевим, якому на території Правобережжя майбутнє свинарства видавалося "...в рожевих тонах через запровадження в сівозміну коренеплодів і розвиток транспорту" [22, 27].

Таким чином, в умовах дії ринкових відносин розвиток скотарства відбивав особливості природних та економічних умов господарювання певного регіону і коли той чи інший край відзначався екстенсивними формами господарювання, то й скотарство було примітивне, а худоба непродуктивна. На території Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. скотарство певною мірою компенсувало селянське малоземелля через використання значної частини продукції рільництва на відгодівлю худоби, тобто перетворення її в такий спосіб на ціннішу продукцію скотарства. Однак за перешкоду розвитку селянського тваринництва в цьому напрямку був обмежений попит на його продукцію, що, в свою чергу, було наслідком загальної економічної кон'юнктури сільського господарства всієї лісостепової та поліської України в складі Російської імперії. Через це скотарство було не в змозі відчутно вплинути на матеріальне становище переважної більшості населення краю, та й України взагалі, значно поліпшити рівень життя основних виробників, а саме в цьому полягає головне завдання та головна перевага ринкової економіки.

1. Бельциновский Ф. *Сельскохозяйственная производительность Подольи в сравнении с Францией.* – К., 1902; Братчиков А. *По вопросам местного скотоводства и огородничества // Волынские губернские ведомости.* – 1883. – № 28-31, 68; Копорский А.А. *Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа.* – К., 1919; Геринович В.О. *Нариси економічної географії України.* – Кам'янець на Поділлі, 1921.; Ярошевич А.И. *Юго-Западный край как производительная среда.* – К., 1912; Ярошевич А.И. *Юго-Западный край в экономическом отношении.* – К., 1913; Городецкий С.И. *Сільське господарство Поділля перед світовою війною.* – Вінниця, 1929; Челинцев А.Н. *Производительность свинины в Европейской России.* – М., 1916.
2. Гуржій І.О. *Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст.* – К., 1968; Гуржій І.О. *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні.* – К., 1962; Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины).* – Самара, 1992; Леценко М.Н. *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.* – К., 1959; Нещитайло В.В. *Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність.* – Кам'янець-Подільський, 2004; Теличук П.П. *Економічні основи аграрної революції на Україні.* – К., 1973; Теплицький В.П. *Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-і рр. XIX ст.).* – К., 1959.
3. Лысенко А. *Опыт предварительного исследования себестоимости выращивания одной штуки крупного рабочего скота и свиней и производство одного пуда их живого веса // Подольский Хозяин.* – 1915. – №7.
4. Зубрилин А.А. *Укоровы молоко на языке.* – М., 1919.
5. *Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии / под рук. Проф. Устьянцева.* – К., 1916.

6. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. — М., 1920. — Т.1.
7. Ярошевич А.П. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. — К., 1911. — Вып. IV.
8. Марица-Гринев М.Н. Молочное хозяйство. — К., 1901.
9. Городецкий С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. — Вінниця, 1929.
10. Вся Россия. Адрес-Календарь Российской империи. — СПб., 1897. — Т.2.
11. Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). — Ф. 442. — Оп. 633. — Спр. 496.
12. Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. — К., 1919.
13. Ярошевич А.П. Юго-Западный край как производительная среда. — К., 1912.
14. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1913.
15. Державний архів Вінницької області. — Ф. 67. — Оп. 5. — Спр. 4.
16. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954.
17. Кулишер Н.М. Очерк истории русской торговли. — Пг., 1923.
18. Гриценко І.А. Торгівельні зв'язи Поділля з Північною Буковиною в XIX — на початку XX ст. // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. — Кам'янець-Подільський, 1988.
19. Кам'янець-Подільський міський державний архів. — Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 7469.
20. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1900.
21. Пустиход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX віку // Праці демографічного інституту. Демографічний збірник. — К., 1926. — Т.ІV.
22. Челіщев А.Н. Производительность свинины в Европейской России. — М., 1916.

О.В. Михайлюк

"ДРУГА ПАСХА": СПРИЙНЯТТЯ СЕЛЯНАМИ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Лютнева революція 1917 р., яка в радянській історіографії розглядалася окремо від Жовтневої і знаходилася "в тіні" останньої, останнім часом викликає значну увагу дослідників. Стихійно, без дискусій і суперечок, в новітній літературі утвердилось уявлення про перманентну революцію 1917 р. (звичайно, не в розумінні Л. Троцького, а в сенсі нерозривності процесу), без минулого розділення і протиставлення Лютого і Жовтня [1, 119]. Дедалі більшу увагу привертає психоментальний зріз революції [2; 3; 4]. Втім, сприйняття Лютневої революції селянством, її вплив на світогляд та поведінку селян потребує більш глибокого дослідження на рівні антропологічного, соціокультурного та культурно-семіотичного підходів.

Мета статті — з'ясування ставлення селян до лютневих подій 1917 року, позиції представників різних регіонів,

Село, вважає В.В. Кабанов, зустріло Лютий 1917 р., "можна сказати, ніяк" [5, 80]. За численними свідченнями, селяни сприйняли події кінця лютого — початку березня як "другу Пасху" [6; 7] (революційні події відбулися недовзі після Пасхи, яка в цьому році була дуже ранньою). Всюди панувала атмосфера свята. Проводилися сходи, різного роду збори, мітинги, крестні ходи, в яких активну участь приймало духовенство. У деяких місцях влаштувалися мітинги-

ходи з іконами, червоними прапорами і царськими портретами.

У багатьох губерніях, до кінця березня і навіть до початку квітня, не було відомо нічого певного про переворот. Стара влада залишалася на місцях, священники все ще молилися за царя, поводитися так, ніби нічого не сталося [8, 200], в інших — змінювали стару владу, починаючи зі старост і кінчаючи земськими начальниками. При цьому, як відзначали сучасники, організація влади на місцях відбувалася "сутужно", оскільки довго не було ніяких "провідних вказівок" [9]. Близько місяця в селі панувала повна плутанина. Населення на перших порах не могло ясно усвідомити значення перевороту, губилося в різних гадках і припущеннях.

У перші місяці революції селяни цілком лояльно ставилися до Тимчасового уряду і його заходів, навіть до продовження війни. На початку революції, в "урочисті" дні "розкріпачення безправного селянина у вільного громадянина" волосні виконавчі комітети складали на загальних зборах телеграми, в котрих висловлювалась довіра Тимчасовому уряду. Деякі сходи висловлювали побажання довести війну до переможного кінця. Справляючи урочисті молебні на честь перемоги над царатом та панахиди "по борцям за свободу", селяни тут же проводили збір коштів для продовження війни й відправляли їх в розпорядження Тимчасового уряду [10; 11; 12]. Та скоро настрої селян стали змінюватися.

Газети, листівки, листи солдатів та розповіді проїжджаючих були повні шокуючих новин і ідей. Селяни повторювали їх, переказували, ламали над ними голову, прикрашали і перетворювали на міфи в кожному селі, на кожній селянській сходці. Значна роль у "пробудженні" села в цей час належить інтелігенції. Першими "роз'яснителями" подій Лютневої революції, частіше всього, виступали місцеві священники, вчителі, лікарі, а також приїжджі агітатори. "Наші мужики остаточно з толку збилися", — пригадував сучасник [13, 132]. Як повідомляли очевидці: "...Селянин цих місяців озлоблений, дезорієнтований, нетерплячий, він метається між нестатком і розпачем, він хоче усього і не знає, як удержати те, що має. У цій неясній обстановці змінюється віковий побут" [2, 119].

Влада втрачає ореол сакральності, а разом із ним і свій авторитет. Це стало, в першу чергу, результатом кризи монархічної свідомості селян в умовах дискредитації в їхніх очах правлячого монарха. На думку О.С. Ахієзера, цар перетворився на "антитотем", з яким пов'язувалися всі нещастя — не без впливу революційної пропаганди [14, 341-345]. Та при цьому тенденція відкидання фігури монарха, династії (але далеко не завжди автократії) у ході революції, по суті, стала втіленням монархічних же уявлень про належну поведінку государя [2, 103]. Як тільки царська воля перестала сприйматися як сила природи, а недотерканність царату вже не здавалася беззастережною істиною, соціальний лад сільської Росії почав розвалюватися [15, 55]. Крах царської влади був в очах народу не просто крахом особливої форми державності, яку можна замінити на іншу, а крахом державності взагалі. Найбільш характерним для цього періоду є майже повсюдне пробудження гострої ненависті до поліцейських властей. Одноставність у цьому відношенні була повна, і під її тиском поліція з